

ÉRTÉKEK VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON, 1978–1993

Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben

1. Bevezetés

Az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelye a hetvenes évek végétől számos felmérést készített az ország értékrendszerének, az értékek struktúrájának vizsgálatáról, az értékpreferenciák feltérképezéséről és változásukról. A kutatás vezetője Hankiss Elemér volt, a szervezésben és az elemzésben Füstös László, Manchin Róbert és Szokolczai Árpád vett részt.¹

A kérdőíves vizsgálatok során számos értéktesztet használtak. Néhányat a megelőző mélyinterjú vizsgálatok eredményeként fejlesztettek ki, s ezeket használták elsősorban az első (1977) felvétel alkalmával. A leghatékonyabbnak a gyermeknevelési elvekről szóló teszt bizonyult, ezt 1982-ben megismételték.

A többi, a strukturális elemzést segítő teszt a már nemzetközileg elfogadott, széles körben használt értékteszt:

- a Rokeach-teszt, az alapvető emberi értékekre és értékválasztásokra vonatkozik;
- az Inglehart-féle materiális és posztmateriális értékekre vonatkozó teszt;
- a Melvin Cohn által kidolgozott gyermeknevelési elvek tesztje;
- az Európai Értékrendszerek Kutatócsoportjának (European Value System Study Group) (lásd Rokeach 1973; Inglehart 1974; Harding—Phillips—Fogarty 1986) tesztje.

Jóllehet, sok bírálat érte a Rokeach-tesztet, mégis ez bizonyult a leginkább használhatónak.

Az 1978-as felvétel eredményeiről nem készült átfogó, részletes elemzés, kivéve néhány — a további munkát elősegítő — belső kutatási jelentés, és az adatok sem voltak nyilvánosak.² Ez a dolgozatunk előtanulmányul szolgál a teljes körű feldolgozáshoz.

2. Az értékfogalmakról

A dolgozat nem a különféle értékmegközelítéseket tárgyalja, az egy másik — könyvnyi terjedelmű — írás feladata lehetne. Szándékunk itt mindössze annak a munkahipotézisnek az összefoglalása, amellyel dolgoztunk.

Abban a fogalmi keretben, amely a kutatás háttérét adta, az érték elsősorban az a szervező közeg, amely hatékonyan irányítja az emberi magatartást, azt, hogy az ember mit és hogyan cselekszik, vagy épp ellenkezőleg, valamit valamiért nem tesz. Számos dolog tartozik ide, mint például az érdekek, a normák, a szokások, a szabályok, a törvények (jogi és fizikai értelemben egyaránt).³

A többféle értelmezési lehetőségen túl az értékek két fontos jellemzőjét indokolt kiemelni.

Egyrésztől nem szűkíthetők le csupán külsőleg determinált okokra, akár társadalmi pozícióról van szó, vagy objektív érdekekről, esetleg kulturális normákról, ugyanakkor az érték mindig egyfajta szabadságot is visz a játékba, ahol az egyén — ha korlátozottan is — szabad, ami befolyásolja tevékenysége szerkezetét, és meghatározza választásait. Másképpen fogalmazva: az értékek nemcsak külső hatások alapján értelmezhetők.

Másrésztől belső, immanens tulajdonságaik alapján, mintegy gondolkodásmódként jellemezhetőek. Az érték nem egyszerűen érzés, impulzus, amely megmagyarázhatatlanul tör a felszínre, hanem az egyén gondolkodásának és logoszának eredménye, miután mérlegelte szabadságát.

Az értékek által irányított cselekvést gondolkodás előzi meg. Ez vagy egy konkrét tevékenységhez, vagy bizonyos, már elfogadott gondolkodási vezérfonalhoz kapcsolódik. A gondolkodásnak ez az eleme akkor hozzáférhető, ha előzetesen hosszasan megfigyeljük e folyamatot és értelmezzük — de ez már maga az értékelemzés. Egy bizonyos kontextusban az értékek irányítják az emberek magatartását, amennyiben egy adott szituációban ennek megfelelő szabadsággal rendelkeznek. Ha ezt a szabadságot hatékonyan használják egy cselekvési vezérfonal keresésére, az egyben megvédi önmegvalósítási lehetőségeiket és identitásukat, de ehhez az út a végső elvekről való gondolkodáson át vezet el. Amikor az egyén elérte személyes identifikációjának ezt az állapotát, a magyarázat itt véget ér.

Az értékfogalmak e megközelítése két szempontot egyesít.

Egyrészt egy *individualizációs fokot*. A megközelítés nem érvényes a tradicionális hagyományos közösségek leírására, ahol magas fokú kontinuitás létezik az egyén magatartását meghatározó szabályok és hagyományok, illetve a konkrét cselekedetei között; adott esetben itt nem is létezik egyéni cselekvés, nem indokolható a döntés. De érvényes a totalitárius társadalmak leírására. Paradox módon a modern totalitárius rendszerek egyik legfőbb jellegzetessége, hogy az egyéntől feltétel nélküli elismerést és támogatást kívánnak. Ez látens és hosszán tartó folyamat, amely egyben alkalmas arra, hogy a hatalmat egy bizonyos állapotában megvédje, és létét indokolja. Ugyanakkor az az érv is, amely a hatalom megszüntetéséhez végül elvezet. Ha az ebben a helyzetben élőket megkérdezzük értékeikről és magatartásuk okáról, éppen az előbb említett elv alapján könnyen hazudhatnak, hamis képet festhetnek döntéseik háttéréről. De az a tény, hogy meg kell indokolniuk magatartásukat, közvetlenül hat az egyént és a viselkedését meghatározó értékek kapcsolatára, befolyásolja a személyiségét, identitását. Ezen a rendszeren belül viszont az előbb említett retroaktív hatásként egy hazugság valósággá válik és ennél fogva bizonyos igazságelemet tartalmaz. Az a megközelítés, amely szerint nem demokratikus helyzetben az értékválasztás nem megbízható, mivel nem fedi fel a tényleges preferenciákat, a dolgok leegyszerűsítéséhez, a szemlélet szimplifikálásához vezet.

Az alapvető értékek nem egyéni döntés kérdései, nem változóak. Elfogadhatatlan, hogy két személy értékítélete azonos, csupán megnevezésükben különböznek. A kifejezőmód azonban nem más, mint személyiségük egy részének kivetítése.

Másrészt az a megközelítés, miszerint az értékek meghatározzák azt a módot, ahogyan az egyén a tetteket felméri és ezek szabadságfokát kihasználja, nem azt jelenti, hogy állandó jelleggel és teljes mértékben saját szabadságát és gondolkodását igénybe veszi. A mindennapi életben nagyon ritkán fordul elő, hogy egy cselekvés az alternatívákról való világos gondolkodást vagy a konkrét értékek kifejezését megkövetelné. Ilyesmi csak bizonyos pillanatokban történik, de ezeknek a pillanatoknak az eredménye létezőnek elfogadott.

Az értékeknek ennél fogva kettős karaktere van:

- egyrészt az innováció, az elképzelés és változás potenciális forrásai: ezek az emberi magatartás legaktívabb és legmobilabb elemei, ellentétben a statikus és mechanikus érdekek és impulzusok, ösztönök és vágyak determinisztikus fogalmával;
- másrészt szokások, rutincselekvések és viselkedésformák határozzák meg, ezért stabilak, folytonosak és változatlanok.

Az értékek megfelelő témaként szolgálnak nagyszabású társadalompolitikai változások tanulmányozásához. Az ilyen események nem csupán lehetőséget kínálnak az egyén számára az életmódváltozásra, a cselekedeteiről való gondolkodásra, viselkedésének a megváltoztatására és a magatartást meghatározó értékrendszer átszervezésére, hanem bizonyos mértékben szükségszerűek is.

Ahhoz, hogy a társadalmi átalakulás kontinuitását és diszkontinuitását elemezhesük, elengedhetetlen az említett egyéni átszerveződést megismerni. A jelenlegi érték-választásoknak vagy értékrendszer-struktúráknak a vizsgálata segíthet a változások értelmezésében és a téves döntések okának diagnosztizálásában. Ebben az értelemben az érték-választások változása nem csupán a „tényleges társadalmi folyamatok” homályos tükörképe, hanem alapvető szerepe van e változások előidézésében, felgyorsításában és lelassításában, irányításában vagy félrevezetésében.⁴

3. Adatok és hipotézisek

Ebben a dolgozatban a Rokeach-teszt eredményeit elemezzük, amelyet az amerikai szociálpszichológus az alapvető emberi értékek vizsgálatára szerkesztett (lásd Rokeach 1973; 1979; 1985). Hosszú kísérletezések után Rokeach 18 cél- és 18 eszközértékből állította össze a tesztet, mely a legalapvetőbb értékorientációkat tükrözi, ugyanakkor reprezentálja a teljes értékteret. A célértékek az optimális életcél definiálják, az eszközértékek a célhoz vezető utat. Az egyénnek külön kell rangsorolnia a 18 cél- és külön a 18 eszközértéket. (A teszt teljes formájában a Függelékben található, lásd 1. táblázat.)

Az adatok négy országos reprezentatív mintán folytatott kérdőíves vizsgálatból származnak; 1978; 1982; 1990; 1993.⁵ Mind a négy felvétel releváns időszakban

készült. Az első a rendszer olyan pillanatát ragadta meg, amikor az évtizedek óta működő mechanizmusok többsége még mindig többnyire érintetlen volt. Ez az a pillanat, amikor a reformok előrehaladása hivatalosan lehetővé tette, hogy egy országos reprezentatív felmérés ilyen kérdéseket tartalmazzon (és már tárgyyszerű válaszokra lehetett számítani), de az értékrendszerek struktúrája még mindig a rendszer teljességét is megmutatta.

1982-ben a rendszer eróziója már sokkal jobban megmutatkozott. A reformok elleni küzdelem megszűnt, és új gazdasági intézkedéseket vezettek be, amelyek a változást irreverzibilissé tették. Tulajdonképpen nagyon hasznos lett volna egy harmadik vizsgálat a nyolcvanas évek közepén, amely a változások célját mutathatta volna meg, de ez különféle okokból elmaradt. Helyette a politikai változások évéből, 1990 őszéről vannak adataink, eredményeink, és végül 1993 szeptemberétől, amelyek az első posztkommunista évek tapasztalatait tartalmazzák.

A tanulmány nem teszteli az értékválasztások és struktúrák változásainak operacionálizált hipotéziseit. A modellezés ilyen konfirmatív lehetőségeit később fogjuk bemutatni, amikor az értékváltozások társadalmi háttérváltozókhoz kötöten jelentkeznek. A jelenlegi cél mindössze annyi, hogy az értékek eltolódását leírjuk és értelmezzük.

Négy fő kérdés irányítja az elemzést:

1. 15 év társadalmi változásainak leírása az erőszakmentes átmenet szempontjából, ahol a hangsúly a „simaságon”, és annak mértékén alapszik. Már közhelynek számít, hogy Magyarországon a rendszerváltás zökkenők nélkül történt. A kérdés tehát az, hogy mindez milyen mértékben tükröződik az értékadatokban, és mely értékek változtak fokozatosan.

2. Felmerül az is, hogy az előző rendszerben megindult különféle folyamatok meghatározó értékei továbbélnek-e egyáltalán?

3. Különös hangsúlyt kap azoknak az értékeknek a feltárása, amelyeknek a változásában a kilencvenes évek törést jelentettek. Ebben az esetben arra keressük a választ, hogy a törés az előző rendszer formális ideológiai nézőpontjából következik-e, vagy más törések is észlelhetőek az emberek viselkedését és mások megítélését illetően?

4. Bizonyítható-e, és ha igen, mi volna az az irányzat, amely a 1990–1993-as időszakban kezdődött, vannak-e visszatérések a korábbi cselekvés- és gondolkodásmódokhoz, és melyek ezek?

Kettős szempont szerint vizsgáljuk az adatokat:

– az 1978–93 között Magyarországon létrejött értékváltozásokat, az értékpreferenciák átlagainak a változásait, felhasználva a T-tesztet.⁶

– faktoranalízis segítségével értelmezzük az adott időpontban esetleges, ugyanakkor lényegi eltolódásokat az értékválasztások struktúrájában.

4. Az értékpreferenciák változásai

Az 1. és 2. ábra a 18 cél- és 18 eszközérték átlagának szelekcióját mutatja a korábban említett négyféle idődimenzió függvényében. Az egész időszakot magas fokú értékszabily jellemzi, annak ellenére, hogy a változások jól megragadhatók, az összkép mégis inkább a stabilitást mutatja. Ennek kettős, belső összefüggése van:

- a mérőeszközök érvényessége;
- az a tény, hogy a szisztematikus változások Magyarországon nem vezettek az értékrendszerek teljes átstrukturálódásához. Megerősíti ezt a vizsgálat abban az értelemben is, hogy számos individuális érték folyamatosan magas fokú stabilitást mutat (lásd 2. táblázat).

15 év alatt az értékek egyharmadában — 12 érték esetében — nem történt számottevő változás; az esetek többségében a felmérések közötti időszakban egyáltalán nem történt változás.⁷ Ezt a 12 értéket 4 csoportra oszthatjuk, ebből 3 homogén:

- etikai értékek (BÁTOR, GERINCES, FELELŐSSÉGTELJES, SZAVAHIHETŐ);
- hedonisztikus értékek (ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET, KELLEMESE, ÉLVEZETES ÉLET, JÓKEDÉLYŰ, IGAZI BARÁTSÁG);
- vallásos értékek (ÜDVÖZÜLÉS, MEGBOCSÁTÓ);
- és végül egy többnyire vegyes csoportja az autonóm értékeknek (SZABADSÁG, A SZÉPSÉG VILÁGA, HATÉKONY).

Nem meglepő az első két csoport stabilitása, mivel ezek az ipari társadalom értékrendszerét reprodukálják, melyben döntően a morális magatartást kifejező értékek többségi elfogadása és stabilitása a jellemző, szemben az élet örömeivel, melyek alacsony prioritással bírnak.

Az eredmények másik fele kevésbé nyilvánvaló. Például a vallásosság és a vallásos magatartás, illetve annak vállalása alig váltak fontosabbá, és nem életcél a megmentés, az „üdvözülés” sem; ennyiben megfelel a protestáns etikának. Ugyanakkor a magyar nyelvhasználatban gyakran egy fogalomként használják az üdvözlést és az üdvözülést.⁸ A megbocsátás még furcsább, mivel Magyarországon ez az érték teljesen a perifériára szorult, és csak további eljelentéktelenedésével találkozunk.⁹ Az autonóm emberi értékek pedig — melyek amúgy sem voltak többségben elfogadottak és nyilvánvalóak a mindennapi életben — még kevésbé váltak karakterisztikusakká.

Egy másik csoport azoké az értékeké, amelyek szilárd vagy egyenletes, folyamatos változást mutatnak. Egyrészt ez a stabilitás ellentéte, másrészt bizonyos folyamatos-ságot is feltételez a két rendszer között. A kontinuitáson fokozatos változást lehet érteni, ellentétben a hirtelen töréssel, szakadással, vagyis a diszkontinuitással. Először négy érték — BÖLCSESSÉG, ALKOTÓ SZELLEME, ÉRTELMESE és LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ — egyenletes növekedése volt észlelhető.

Ezek együtt valódi intellektualizálódási folyamatot fejeznek ki. Az elsőnek — nagyon alacsony eredeti értékhez képest — relatíve jelentősen nőtt a szerepe, de a többi háromnál más volt a helyzet. Már 1983-ban a magyar társadalom az USA társadalmához viszonyítva magas fokú individualizációt mutatott (lásd Hankiss et al. 1983). Ez

a szocialista modernizációhoz kapcsolódott, amely a formális nevelésre fektetett hangsúlyt, és erre a rendszerre egyben az értelmiség fontossága is jellemző volt. A változás után ennek az irányzatnak az ellenkezőjével kellett volna találkozunk. De nem ez történt. A LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ a 18-as értékskálán 1993-ban 9 pozícióval emelkedett, megelőzve olyan értékeket, mint az ÖNÁLLÓ, JÓKEDELYŰ, SZERETTEL TELJES vagy UDVIARIAS; miközben az amerikai értékrendszerben az ÉRTELMES 1968-ban az utolsó helyen állt, a magyarok számára 1993-ban a legfontosabb eszközértékké vált, elébe kerülve a morális, etikus értékeknek. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy bár e négy érték változása a 4 év alatt monoton volt, a legnagyobb előretörést 1990–1993 között mutatta.

Bizonyos értékek folyamatos erősödését és előretörését mások csökkenése tartotta egyensúlyban.

Ezek két csoportra oszthatók:

– Az első az intellektualizáció fonák oldalát mutatja: a személyek közötti kapcsolatok, a szociabilitás vagy a közösségi élet értékeinek csökkenését. Ez vonatkozik részben a megbocsátásra (MEGBOCSÁTÓ), mely az előző években kevésbé változott, viszont 1993-ban fontossá vált; és különösen a segítőkésziségre (SEGÍTŐKÉSZ), a hetvenes évek végén az egyetlen értékre, amelyet az emberi kapcsolatokban fontosnak tartottak mind Magyarországon, mind az USA-ban. 1993-ra ez is megváltozott. A segítőkészség lett az az egyetlen eszközérték, mely észrevehetően, évről évre veszített fontosságából.

– Volt egy másik értékcsoporthoz, melynek szintén csökkent a szerepe: ezek közé tartozik a munka hasznossága (AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME), az öntudat-önbecsülés (EMBERI ÖNÉRZET) és bizonyos értelemben a társadalmi elismerés, a tisztelet (TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS). (Itt a legnagyobb törés 1982 és 1990 között következett be.)

Mind a kategóriák jelentéstartalma, mind az előző tanulmányaink azt bizonyítják, hogy ez relatíve homogén csoport, mely jellegzetesen szocialista típusú értékrendszer, sokkal inkább kapcsolódik a szociáldemokrata értékekhez, mint a hivatalos kommunista ideológiához.

A TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS-sel azokhoz az értékekhez közelítünk, amelyek a legrelevánsabbak, amelyek a döntő változást jellemzik.

Tulajdonképpen nem sok olyan eset van a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS-en kívül, amelynek szerepe már a változások előtt csökkent. Még két érték volt, melynek jelentősége 1990 végére véglegesen csökkent: az EGYENLŐSÉG, és az engedelmes-ség, kötelességtudás (ENGEDELMES); olyan értékek, amelyek szorosan kapcsolódtak a szocialista vagy hivatalos kommunista ideológiához és mindennapi gyakorlatához. Ennek megfelelően két másik értéknek a szerepe nőtt: a biztonságos, kényelmes élet, jó mód, bőség (ANYAGI JÓLÉT) és a BOLDOGSÁG.

Az értékváltozás és a szisztematikus társadalmi változás közötti kapcsolat triviális.

Az elmúlt rendszer mindennapi gyakorlatához közel álló értékek szerepe csökkent, miközben az anyagi jóléthez kapcsolódó értékeké — a gazdasági problémák és a növekvő bizonytalanság következtében — nőtt.

Egy másik típusú változás a rendszerváltás évéhez kötődik: az egyik értékcsoporthoz, melynél 1990-ben erős eltolódás mutatkozik, 1993-ra viszont a változás eltűnik és az értékek visszanyerik eredeti szerepüket; olyan értékek, melyek számára 1990 nem a radikális változásokat jelentette, hanem fellazította, megzavarta azokat.

Két olyan érték van, melynek 1982 és 1990 között számottevően csökkent a szerepe, de 1993-ra nem csupán visszanyerte, hanem meghaladta előző pozícióját: a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA. Magyarországon ezeknek az értékeknek amúgy is különös jelentése van: az előző rendszerben ezek voltak a legfontosabb alapértékek a lakosság számára, jelentősebbek mint az USA-ban; könnyen társíthatjuk a szocializmus érték-rendszerével, annak zárt és paranoiás karakterével. Empirikus megfeleléssel bizonyítható a hivatalos értékrendszer és ezen értékek közötti kapcsolat. Ezek az értékek fontosabbak voltak a kommunista párt tagjainak, de különösen azoknak, akik valamilyen pártiskolán, ideológiai képzésben vettek részt, ők sokkal inkább választották ezeket az értékeket, mint a lakosság egyéb rétegei.¹⁰

Ezért ezek a szocializmus értékei voltak (A BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA), és nem AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS és az EMBERI ÖNÉRZET, amelyek sokkal inkább a szociáldemokrata értékek közé sorolhatók.

A rendszer összeomlásával csökkent ennek az ideológiának a szerepe, de 1993-ban ez a folyamat megfordult. Az adatok újabb ideológiai mobilizációt mutatnak, ezúttal világosan elválasztva a klasszikus szocialista ideológiai mobilitástól, hiszen a jellegzetesen szocialista értékek (EGYENLŐSÉG, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, ENGEDELMESSÉG) nem váltak fontosabbá. A két különböző eltolódás közötti érték, a társadalmi elismerés is ezt az interpretációt támasztja alá. A többi szociáldemokrata értékkel együtt az elmúlt másfél évtized alatt ennek is csökkent a jelentősége. A változások után ennek fordítottját tapasztalhatjuk. Úgy tűnik, fokozatosan eltávolodik a szociáldemokrata-szocialista értékrendszertől és az „ideológiai” értékekhez kapcsolódik ismét.

Az ideológiai értékekben bekövetkezett különös eltolódásnak három másik értékmozgásban pontos ellentétpárja található: CSALÁDI BIZTONSÁG, BELSŐ HARMÓNIA és SZERELEM. Ezek az értékek a hivatalosan szocialista értékek szemantikus ellentétei, és a nem párttagokat és az értelmiségieket jellemezték.

Nem meglepő, hogy fontosságuk nőtt a változás után, ellenben lehangelő és nehezen magyarázható, hogy azóta ismét egy korábbi szintre süllyedtek.

A többi érték változásait nehéz további strukturális elemzés nélkül megfogalmazni. 1982 számos értékcsoporthoz változást hozott. Így pl. az önuralom (FEGYELMEZETT), a rendes-ápolat (TISZTA), és a jómodorú (UDVARIAS) értékek jelentősége nőtt a SZERETETTEL szemben. De 1993-ban ismét a korábbi állapotot regisztrálhattuk. A másik két érték számára szintén 1982 jelentette a törést, de később visszasüllyedtek eredeti pozíciójukba. Ez a TÖREKVŐ és az ÖNÁLLÓ értékeknél volt megfigyelhető. Az elvárásokkal ellentétben 1980-tól a pragmatikusan, tevékenységre és jólétre orientált eszközértékek veszítettek fontosságukból.

Végül a liberális gondolkodásnak volt egyedi pályája. 1978–1982 között felértékelődött, de 1982 és 1990 között komoly veszteséget szenvedett, végül 1990-ben elérte 1978-as szintjét.

5. Változások az értékrendszer struktúrájában

Eddig csupán az egyéni értékek jelentőségében beállt változások folyamatait elemeztük, bár figyelemmel követtük a különböző értékek együttmozgását. A mozgások értelmezésében régebbi munkáink eredményeit is felhasználtuk. Most az értékrendszer struktúrájában bekövetkezett változásokat tanulmányozzuk. Egy ilyen eljárást különbözőképpen kell elvégezni. Mindenekelőtt alapvető kontinuitást kell tükröznie, mivel egy egész társadalom értékrendszer-struktúrája nem változhat meg hirtelen gyökeresen, még akkor sem, ha változik a társadalompolitikai rendszer. Ezt követően jól definiálható részmintákat kell készíteni a másfél évtizedes változásokról. Csak harmadik szinten — amikor már az első két lépés bizonyítja a konkrét empirikus eredményeket — beszélhetünk ezek eredményeiről; amikor pontos információk szolgálnak a várt változások erejéről és arányáról.

Faktorelemzést alkalmaztunk módszerként.¹¹ Az adatok 1978-ra 5, 1982-re 6 és 1990–1993-ra 7 közös faktor létezését mutatták.¹² Ezek a faktorok együtt minden évben az összes variancia 22 százalékát magyarázták, ami jó eredménynek nevezhető, ha azt a nagyon puha típusú adatot vesszük figyelembe, amellyel dolgoztunk.¹³ Az eredeti, nem rotált faktorok a lakosság értékválasztásainak legfontosabb határvonalait mutatják, fontosságukat a varianciával mérve. Az adott faktorok interpretációjában sokat segít a rotáció, mivel az első faktorok utáni relatív varianciák különbsége igen alacsony. Ennek a módszernek a segítségével a variábilis struktúráknak a szisztematikus ellentétét világosabban láthatjuk. A faktorstruktúra összes információja alapján a rotáció minden individuális faktort párhuzamosan, egyidőben definiál, és kizárja a rekurzív módszer kritikus elemeit, amelyeket az eredeti faktorok megnevezésénél használunk. Ezért csak az első három nem rotált faktort mutatjuk be, és az összes többi faktorról később készítünk részletes elemzést.

5.1 A nem rotált faktorok

Az első faktor a lakosság értékválasztását illetően a legfontosabb törést mutatja és ennél fogva különválasztja a két legkülönbözőbb értékcsoporthoz (lásd 3. táblázat). Az eredmények ismét egy alapvető kontinuitás kombinációját mutatják, valamint egy nagyon erős és végleges változást. A vizsgált négy évben az első faktor ellentétet mutat egyrészt az intellektuális eszközhasználók, másrészt a személyek közötti kapcsolatokban. De van egy alapvető különbség is: 1978-ban az ideológiai értékek az intellektuális értékekkel együtt a faktor egyik pólusán erőteljesen jelentkezők; 1982-ben gyengébb-

ben és 1990-ben gyakorlatilag elhagyják a faktort. Bár itt is átrendeződés mutatkozik: 1990-ben az ideológiai értékek (BÉKE, EGYENLŐSÉG, A HAZA BIZTONSÁGA) többségükben a faktor másik pólusán, 1993-ban ismét az intellektuális értékekkel egy póluson jelentkeznek, noha elhanyagolható faktorsúllyal. Az intellektuális értékek között belső átszerveződés is mutatkozik. 1978-ban a faktorban olyan értékek voltak, melyek többnyire a szellemi képességekhez kapcsolódtak, valamint etikus és pragmatikus jellegűek. Az utóbbiak szerepe később csökkent a faktorban.

Az ideológiai (cél), és az intellektuális (eszköz) értékek közötti kapcsolatok változásait a faktor másik pólusa tükrözi. 1978-ban és kisebb mértékben 1982-ben ez a pólus többnyire hagyományos, személyek közötti és a közösségi élethez kötődő instrumentális értékek kombinációját tartalmazza. Ugyanakkor egy csoport olyan célértékeket is tartalmaz, melyek a kényelmes és könnyű élethez kötődnek. Ez utóbbi 1990-ben elhagyja a faktort. Az első csoport kisebb oszcillációkkal stabil marad.

A megbocsátás (MEGBOCSÁTÓ) és a ragaszkodás-gyöngédség (SZERETETTEL TELJES) az a két érték, mely a legkiegyenlítettebben határozza meg az évek során ezt a faktor pólust; azok az értékek, amelyeknél a hangsúly nem a külső, hagyományos, diszciplinált magatartásmódokon, hanem a személyek közötti kapcsolatokon, ezek laza fűzérén van, de előnyös pozícióban. Az az oppozíció tehát, amely a magyarok értékválasztásainak másfél évtizedes polarizációját, megosztását és ellentmondásosságát jellemzi, az ALKOTÓ SZELLEME és LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ, valamint a MEGBOCSÁTÓ és a SZERETETTEL TELJES kontrasztja.

Egy másik, egységes értékcsoporthoz mindig jelen van a faktorban: az UDVARIAS, TISZTA és ENGEDELMES értékek. Ezek diszciplináris értékek abban az értelemben, ha a civilizáció hagyományosan kialakult viselkedésformáinak tekintjük, melyek mélyen — de kívülről jövően — beleivódtak a lakosság értékrendjébe (lásd Elias 1978; Ariés 1973; Foucault 1975; Hirschman 1977; Oestreich 1982).

A politikai változások után két érték nagyobb súllyal van jelen a faktóban. Egyik az ÜDVÖZÜLÉS, melynél kisebb különbségek mutatkoznak, a másik a SEGÍTŐKÉSZ, ahol azonban van egy határozott törés is, mivel ez az érték kevésbé volt jelen az első nem rotált faktorban. A segítőkész mint érték veszített relatív fontosságából, ugyanakkor többnyire támogatottá vált egy olyan faktorhoz kötődve, amelyet zömében az alacsonyabb iskolázottságú rétegek választanak. 15 év alatt Magyarországon marginalizálódott a segítőkészség, melyet a hagyományos szemlélettel rendelkezők részesítenek előnyben.¹⁴

A második nem rotált faktor az értékválasztások második legfontosabb megosztását adja, az előző faktorból egy zéró-korreláció irányába, tőle függetlenül (lásd 4. táblázat). Ez a faktor az évek során alapvető koherenciát mutatott, olyan változással együtt, mely egyben tükörképe az első faktor választásának is. 1978-ban az egyik póluson az ideológiai és hagyományosan szigorú értékek kombinációját találjuk. Az utóbbi értékcsoporthoz fokozatosan visszalép a faktorból és 1990-re eltűnik. Mind a négy időszakban a faktor magvát a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA alkotják, melyek az előző rendszerben leginkább előtérbe helyezett ideológiai értékek voltak; de mivel kis mértékben

a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS is jelen van, két másik értékkel is találkozunk, az EGYENLŐSÉG-gel és a SZABADSÁG-gal.

A képet kiegészíti a második nem rotált faktor másik pólusa, bemutatva a kommunista időszak vegyes „ends-and-means” faktorát, mely szétválik külön „ends” és „means” faktorra. 1978-ban ez a pólus hedonisztikus és intellektuális értékekből tevődött össze. Ebből a pólusból 1982-re eltűntek az intellektuális értékek.

Két hedonisztikus alcsoport képződött.

– Az első olyan értékekből tevődött össze, melyek szűk értelemben hedonisztikusak és az élet élvezéséhez kötődnek hamisítatlanul és tevékenyen (ÉRDEKES VÁLTOZATOS ÉLET, KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET, JÓKEDÉLYŰ s bizonyos mértékben a BOLDOGSÁG).

– A másik csoport szintén az élet élvezetéhez kapcsolódik, de személyes kapcsolatokra vonatkozik (IGAZI SZERELEM, IGAZI BARÁTSÁG). Ebben a nem rotált faktorban mindkét csoport együtt volt jelen, és a boldogság mint híd szerepelt a két alcsoport között.

A harmadik nem rotált faktor a lakosság körében jelentkező harmadik legnagyobb megoszlást mutatja, anélkül, hogy ez összefüggésben lenne az intellektuális és hagyományos, személyek közötti eszközértékekkel, valamint az ideológiai és hedonisztikus értékek közötti első és második legnagyobb megoszlással (lásd 5. táblázat). Ez ellentét a belső, a vallásos színezetű személyes jellemvonások és a külső, materiális értékek között. Az egyik pólus A SZÉPSÉG VILÁGA, a BÖLCSESSÉG és az ÜDVÖZÜLÉS értékekből tevődik össze. 1990-ben ehhez a pólushoz a BELSŐ HARMÓNIA és bizonyos mértékben az EMBERI ÖNÉRZET társult. Egy faktoron belüli elmozdulással együtt arculatváltozást is mutat. Az 1970-es és 1980-as években a faktor belső értéke A SZÉPSÉG VILÁGA, mely a pólus esztétikus jellegét mutatja, miközben 1990-ben a faktorban jelenlevő másik két érték, a BÖLCSESSÉG és az ÜDVÖZÜLÉS irányába mutatkozik eltolódás. Az elmozdulás az esztétikumtól a személyiség összetettebb építkezése felé halad. Ez kötődik ugyan a vallásossághoz, de arra önmagában nem egyszerűsíthető le.

Egy másik pólus magva a materializmus, amelyet a KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET, és különösen az ANYAGI JÓLÉT állandó jelenléte is bizonyít. De itt is elmozdulás észlelhető. A régi rendszerben a materializmushoz, a kellemes életre fektetett hangsúlyhoz egyrészt egy eszközérték társult (TÖREKVŐ), másrészt két célérték (CSALÁDI BIZTONSÁG és BOLDOGSÁG). Ebből következik a két értékcsoporthoz kapcsolata: a jóléthez szükséges a törekvés.

Valamilyen okból ez az 1978-ban még erős kapcsolat az 1980-as években elenyészővé válik, és szerepe csak a kilencvenes években nő ismét. A második alárendeli az ANYAGI JÓLÉTET egy alapvető célnak, amelyet a CSALÁDI BIZTONSÁG és BOLDOGSÁG egységes értékcsoporthoz köt, megmagyarázva az anyagi jólétre törekvést. Magyarországon a kilencvenes években ez is elválik az anyagi jóléttől. A kettő együtt különös elmozdulást mutat. Abban a pillanatban, amikor az anyagi jólétre törekvés öncélúvá és egyben „végcéllá” is válik, elveszíti eszköztámogatását, és

ugyanakkor nem kapcsolódik törvényszerűen a kisebb közösség, a család jólétéhez. Önmagában ez egyfajta befejezettséget jelent, háttértámogatás nélkül.

Ez mind módszertani, mind tartalmi szempontból fontos megállapítás. Az eszközök változásának elemzése azt mutatta, hogy a TÖREKVŐ egyike volt azon kevés értékeknek, amelyek már 1982-ben veszítettek fontosságukból. Ebből az következik, hogy amikor egy bizonyos érték az átlagos preferencia tekintetében többé vagy kevésbé jelentőssé válik, ugyanúgy többé vagy kevésbé erősen kapcsolódik a többi értékhez is, tehát az egész értékrendszer meghatározásában is erősebb vagy gyengébb szerepet tölt be.¹⁵

Csupán egy dolgot kell még megemlítenünk. 1990-ben a két leginkább előtérbe helyezett érték, a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA bekerül ebbe a pólusba, csatlakozik az ANYAGI JÓLÉTHEZ, bár 1993-ban hatásuk elhanyagolható. Ez nagyon erős elmozdulást jelent, ha azt vesszük figyelembe, hogy 1978-ban és 1982-ben az első nem rotált faktor ellenkező pólusán mutatkoztak. Ez vagy azt jelenti, hogy a korábbi ideológiai elit erősen meghatározza az új, „független materialista” faktort, vagy talán az előző rendszer nem elit képviselői között vált akuttá az anyagi kényelem és biztonság előző szintje.

5.2 Rotált faktorok

A nem rotált faktorok a legnagyobb töréseket mutatták be az értékrendszeren belül, relatív fontossági sorrendben, ezt a variancia százalékával kifejezve. A rotált faktorok tanulmányozásával a társadalmat megosztó kompaktabb dichotómia csoportjait ismerhetjük meg, ami a társadalomban jelenlévő érték-alcsoportok alaposabb, mélyebb elemzését adja. Olyan információk felhasználására került itt sor, amelyeket a többi faktor is tartalmazott, de melyek csak a rotáció után váltak pontosan leírhatóvá, megközelíthetővé.

Az első rotált faktor közel áll az első nem rotálthoz, és az adott évek interperszonális és intellektuális ellentétét mutatja (lásd 6. táblázat). Az intellektuális értékek magva ugyanaz: ALKOTÓ SZELLEME, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ, ÉRTELMES (gondolkodó, intelligens) és HATÉKONY (hozzáértő, szakszerű).

Két, az elmúlt rendszerben, 1978-ban jelenlévő alcsoport elhagyja a faktort. Egyikük az ideológiai értékekhez is kapcsolódó etikai: BÁTOR, GERINCES (kiáll a nézetei mellett), FELELŐSSÉGTELJES.

A másik az ÖNÁLLÓ (független, erős egyéniség) és az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES (elfogulatlan, nyílt gondolkodású). Az utóbbit csak az összes faktor segítségével lehet megmagyarázni. Az elsőket illetően ugyanazt a mozgást figyelhetjük meg, mint a TÖREKVŐ esetében: erősen pragmatikus érték, mely akkor hagyja el a faktort és veszít átlagos jelentőségéből, amikor a rendszer elveszíti vonzerejét ahelyett, hogy szerepének fontossága és faktorgeneráló ereje növekednék.

A faktor vezető értékévé kellett volna válnia, ennek ellenére az 1980-as években pontosan az ellenkezője történt. Végül, akárcsak a harmadik nem rotált faktorban a TÖREKVŐ szerepének esetében, itt is 1993-ban jelentősége és befolyása nőtt.

Az ellenkező pólus az első nem rotált faktor eszközértékeinek magvát tartalmazza; 1990-ben megismételve a SEGÍTŐKÉSZSÉG befogadását. Az egyetlen különbség abban mutatkozik, hogy ebben az időszakban egy újabb faktor képzésének érdekében a TISZTA és az UDVARIAS elhagyja előző faktorát.

Az első nem rotált faktor néhány belső eltolódás ellenére az évek során változatlan maradt. A másodikban nagy változások történnek (lásd 7. táblázat). Az egyik pólus végig ugyanaz marad: ez az ideológiai értékek pólusa (BÉKE, EGYENLŐSÉG, A HAZA BIZTONSÁGA, SZABADSÁG). Az egyetlen kismérvű változás az, hogy a nyolcvanas években ez a faktor „tisztábbá, világosabbá” válik és így is marad: a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS és a FEGYELMEZETT, mely értékek 1978-ban valamilyen mértékben jelen voltak ugyan, most teljesen elhagyják a faktort. A másik póluson teljes változás mutatkozik. A régi rendszerben jellegzetes és homogén értékcsoportok jelentették az ideológiával való szembenállást: CSALÁDI BIZTONSÁG, BOLDOGSÁG és bizonyos mértékben az ANYAGI JÓLÉT és BELSŐ HARMÓNIA, IGAZI SZERELEM és SZERETETTEL TELJES. Ezt a faktort úgy is magyarázhatjuk, hogy a családot tekintjük a központnak, mely kapcsolatot teremt az ANYAGI JÓLÉT és BOLDOGSÁG és az egyéni értékek között. Szemantikailag ez az értékcsoport összekapcsolja a jól ismert alternatív stratégiákat a régi rendszer ideológiájával és realitásával: a család felé fordulást, közeli, szoros, személyes kapcsolatokat, és a rendszer elnyomásával szembeni belső nyugalmat jelent. A társadalmi háttér feltérképezése segített hozzá e szemantikai jelentés megfogalmazásához. A BELSŐ HARMÓNIA, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, a CSALÁDI BIZTONSÁG és a SZERETETTEL TELJES voltak azok az értékek, melyeket a pártonkívüli egyetemet végzettek előnyben részesítettek, szemben a régi típusú pártiskolát végzettekkel (lásd Szakolczai 1987).

Ez koherens, csendes ellenállási stratégia volt a régi rendszerben, de a nyolcvanas években gyengült a szerepe, míg a kilencvenes években teljesen megszűnik. Az ideológiai értékek másik pólusán a kilencvenes években egy másik csoportot találunk: a hedonisztikus értékek teljes csoportját. A pólus magvát az élvezetekre és izgalmakra irányuló szűkkörűség jellemzi (ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET, KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET), ugyanakkor olyan, személyek közötti kapcsolatok értékei is jelen vannak, mint az IGAZI SZERELEM és az IGAZI BARÁTSÁG.

A második faktor 1990–1993-ban az ideológiai értékek ezen új ellentétes pólusát tartalmazza; de ez nem újonnan létrejött alcsoport. Majdnem ugyanaz az értékcsoport (az ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET, KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET, JÓKEDÉLYŰ szigorúan hedonisztikus értékei) 1978-ban és 1982-ben a harmadik nem rotált faktor egyik pólusaként jelentkezett (lásd 8. táblázat).

A harmadik faktor másik pólusát ideológiai értékek határozták meg: BÉKE, A HAZA BIZTONSÁGA és egy szorosan ezekhez kötődő etikai érték: a FELELŐSÉGTEJES.

Az első nem rotált faktorban már látható volt az ideológiai és etikai értékek közötti összefüggés, de ott egyrészt jelen volt az intellektuális értékekhez kötődés, másrészt pedig az ideológiai értékek teljes csoportja a SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG idealisztikus értékeivel együtt. Ezt a harmadik faktort jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük a CSALÁDI BIZTONSÁG és SZAVAHIHETŐ 1978-ban jelenlévő, de 1982-ben már elmaradó értékeket.¹⁶

Ennek a faktornak a két végpontját, az ideológiát és a családot az etika hidalja át. A régi rendszer a hivatalos ideológia szintjén nagy hangsúlyt fektetett a töretlen, hagyományos etikai értékekre. Mindez megmagyarázza az etikához való szoros szemantikai kapcsolatát. Ennek a gyökerét a családban is megtalálhatjuk. Ez a faktor tehát azt tükrözi, hogy bizonyos mértékben a családdal és tagjainak egzisztenciájával szembeni etikai kötelezettség szükségessé tette az ideológia elfogadását és a rendszerhez való alkalmazkodást. A családostok, és különösen azok, akik családjukkal szemben erős erkölcsi felelősséget éreztek, könnyebben zsarolhatók voltak az ideológiával, jobban elfogadták és magukévá tették.

Ez a faktor hosszú évtizedeken át fontos szerepet töltött be. 1978-ban kiemelt funkciója volt. 1982-ben a már meglévő törés elmélyült. A rendszerváltás után a faktornak ez a pólusa eltűnt. A második faktorban ez a pólus, a családcentrikus, intellektuális stratégiának paradox alsóosztály megfelelője szintén eltűnt. Mindkettő összeomlása lehetővé tette a „tétlenül” maradt második és harmadik rotált faktor másik két felének, hogy a pólus ellentétjeként egy faktorrá legyen (ideológia és abszolút hedonizmus).

A rendszerváltás előtti magyar értékrendszer struktúrájának két faktora egyesült tehát, megduplázva az ideológiai alapon való megoszlást. Ennek a mozgásnak megvolt az ellenpontja is, akárcsak egy fűgában. Az 1990-es években az ideológiai hatás az első alapfaktor megduplázódását feltételezte volna, azonban az intellektuális értékek új, domináns szerepe az első eszközfaktor megduplázását váltotta ki (lásd 9. táblázat). Az 1990-es években a harmadik rotált faktor egyik pólusán intellektuális értékeket találunk, amelyek között első helyen áll az ALKOTÓ SZELLEME és az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES, de jelen vannak olyan értékek is, mint a HATÉKONY, a LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ és a FELELŐSSÉGTELJES.

A másik oldalon a TISZTA és UDVIARIAS, és 1990-ben a SZERETETTEL TELJES és a JÓKEDÉLYŰ áll. Az intellektuális értékek átvették az ideológia előző szerepét: két különböző ellentétpárt alkotnak az értékrendszerben. De nem csupán az intellektuális értékek mutatkoznak a faktor egyik pólusán, az ALKOTÓ SZELLEME értéktől eltekintve különösen nagy faktorsúlya van az első faktor bal oldalán szereplő ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES értéknek. Ezért a duplikáción kívül még egy törés is jelen van. Az a tény, hogy 1978-ban és 1982-ben az ideológiai faktor részbeni megduplázódása nem vezetett egyik ideológiai érték eltüntetéséhez sem a teljes faktorban, azt bizonyítja, hogy ennek módszertani okokból nem kellett bekövetkeznie. Ez is hozzátartozik az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES mozgásainak már eddig is tapasztalt különlegességeihez.

Másfél évtized alatt a negyedik rotált faktor nagyon stabilnak bizonyult (lásd 10. táblázat). Az egyik póluson az ANYAGI JÓLÉT-et találjuk, mint domináns értéket, ugyanakkor ezzel együtt ott van az KELLEMEK, ÉLVEZETES ÉLET és a BOLDOGSÁG is. A két célértékhez különböző időben két eszközérték is társul, a TÖREKVŐ és az ENGEDELMES. Az első jelen van 1993-ig, a második csak a nyolcvanas években jelenik meg. 1990-ben eltűnik és 1993-ban újra megtalálható. Az eddig ismertetett tények egyben furcsa eltolódást is mutatnak — a régi rendszerben, egészen a nyolcvanas évekig inkább a TÖREKVŐ-höz kötődött a választás, mint az ENGEDELMES-hez, de bizonyos eltolódások folytán az első kötődés kapcsolata megszűnt, a második viszont újólág igazolódott. Paradox helyzet teremődött: a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon az ANYAGI JÓLÉT-hez leginkább kötődő eszközérték nem a pragmatizmus, függetlenség jegyében való törekvés volt, hanem az ENGEDELMES-SÉG-é. Egy időben hihetetlenül nőtt a jólét szerepének fontossága az engedelmes-séggel szemben, az 1990-es év átmeneti törést jelentett ebben az irányzatban.

A reménység évében az ANYAGI JÓLÉT ismét a TÖREKVŐ-vel kizárólagos együtt-járását mutat, de 1993-ra ismét a nyolcvanas évek irányzata érvényesül.

A materializmus ellentétéként egyfajta idealizmust feltételezhetnénk, de ez nem más, mint az eddig érvényes ítéletek. Ez a pólus a korábbi ideológiától eltérő megközelítést adhat. A felvételek között eltelt négy év mindegyikére érvényes, hogy a BELSŐ HARMÓNIA, az IGAZI SZERELEM és A SZÉPSÉG VILÁGA központi kategóriaként működött. Ehhez csatlakozik a régi rendszerben az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES érték jelenléte is. Ez 1993-ig többé-kevésbé eltűnik.

A felmérés mind a négy periódusára érvényes, hogy az ötödik rotált faktor egy homogén értékcsoporthoz tartozik: a TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME és az EMBERI ÖNÉRZET szociáldemokrata értékei (lásd 11. táblázat) összetételében nincs változás, de szerepe csökkent. Az egyetlen említésre méltó eltolódás az EMBERI ÖNÉRZET jelenléte 1990-ben, aminek az 1980-as, és az 1993-as felvételben kisebb faktortöltése van. Az 1980-as évek végén viszont meglepő módon — ellentétben az 1990-es évek elvárásaival — fontos átszerveződést érzékelhetünk az ellenpóluson.

1978-ban A HAZA BIZTONSÁGA és különösen a BÉKE mint hivatalos szocialista értékek szemben állnak a szociáldemokrata értékekkel. Ez több okból releváns: első-sorban azért, mert már 1978-ban is jelen van a hivatalos kommunista ideológia, a pragmatikus szocialista és a szociáldemokrata értékek közötti különbség. Másrészt az emberek az egyik póluson a két hivatalos ideológiai értékhalmoz osztotta meg 1978-ban, jelezve az értékrendszerben az ideológia meghatározó jelenlétét. Végül ez az opposzió eltűnik 1980-ra: az ideológiai értékek visszavonultak ebből a faktorból a szociáldemokrata értékek javára.

Ez azt mutatja, hogy a szociáldemokrata értékrendszer megőrizte opposzióját, sztoikus jellegét még a nyolcvanas években, valamint 1990-ben is, de már nem az összeomló szocialista ideológiával kritikusan szemben állva, hanem inkább a materializmus és hedonizmus kombinációjában. Ebben az értelemben ismét egy belső elto-

lódást kell észlelnünk a változás pillanatában: az IGAZ SZERELEM elhagyta ezt a pólust, amikor több remény mutatkozott, és 1993-ban visszatért a faktorba és fokozottan volt jelen.

Elemeztük tehát az 1978-ban már meglévő öt faktorban végbement változásokat. 1982-ben egy újabb faktor mutatkozott az adatokban (lásd 12. táblázat).

Ez nem volt teljesen idegen az 1978-as eredményektől. A harmadik nem rotált faktorban talált személyiség és vallásos értékek kombinációjából, valamint az ideológia és családi moralitás különválásából adódott.

Az új faktor egyik pólusán legjelentősebb értékeként a BÖLCSESSÉG és ÜDVÖZÜLÉS található együtt A SZÉPSÉG VILÁGA-val, a MEGBOCSÁTÁS-sal és az ENGEDELMES-sel. A másik póluson a CSALÁDI BIZTONSÁG, a FELELŐSSÉGTELJES-sel van jelen. Az 1980-as években ez utóbbi két érték egyre inkább különvlik az ideológiától és egy másik értékstratégiai játékban vesz részt.¹⁷

A tét már nem a rendszerrel szembeni felelősség és kötelesség vagy felelőtlenség és hedonizmus volt, hanem két egyformán „tiszteletreméltó” és „felelősségteljes” stratégia közötti választás: a másokért való életben, a családban megtalálni a nyugalmat, vagy a saját személyiség fejlődésében, egy szigorúan keresztény közegben kényelmet és stabilitást találni. Az ideológia elvesztésének negatív változásától eltekintve, ez pozitív fejlődést is mutat.

Egy hatodik faktor megjelenése a magyar értékrendszer struktúrájában számos fontos újdonságot jelentett. Több szempontból jó jel volt ez: az ideológia megszűnését, növekvő pluralizmust és világosabb alternatív stratégiák megjelenését mutatta. Bár a Rokeach-teszt értelmében az egyik értékcsoporthoz preferálása kötelezően együtt jár egy másik értékcsoporthoz elutasításával, nem biztos, hogy minden faktornak kötelezően negatív pólusa is lesz. És természetesen az sem nyilvánvaló, hogy az 1982-ben a hatodik faktor ellenkező pólusán megjelölt két stratégia egymással szemben áll, vagy egymást kizárja. 1990-ben a faktor két pólusa különvlik egy hatodik és hetedik faktorrá. Ez a különválás még 1993-ban is megmutatkozik. A szétválás módja is bizonyítja, hogy a két pólus értelme nem áll egymással ellentétben. Egyrészt mindkét pólus tartalmazta a BELSŐ HARMÓNIA-t mint értéket, másrészt egyiknek sem volt külön ellentéte.

Az 1990-es években a hatodik faktor egyik oldalán a BÖLCSESSÉG, ÜDVÖZÜLÉS, BELSŐ HARMÓNIA, és A SZÉPSÉG VILÁGA található. Az első kettőnek mindvégig stabil a jelenléte, miközben a harmadik szerepe előbb nőtt, majd csökkent. Itt ugyanazzal a jelenséggel találkozhatunk, mint a harmadik nem rotált faktornál: a befelé irányuló, személyiségre orientált faktoron belül az elmozdulás az esztétikától a belső nyugalom felé mutat. Meglepő, hogy az ilyen erős ÜDVÖZÜLÉS töltésű pólus az eszközértékek közül egyik vallásos elemet (MEGBOCSÁTÓ, SEGÍTŐKÉSZ, SZERETTELJES) sem tartalmazza. Az értékrendszert jellemző „ends and means” kapcsolat megszűnése vallásos értékrendszer szempontjából viszont dominánssá vált, és döntően a kilencvenes évek Magyarországra jellemző.

A faktor másik pólusa eléggé gyenge, és nehéz koherens alrendszerbe illeszteni, mégis 1990-ben és 1993-ban is stabil értékcsoporthoz tartozik: TÁRSADALMI MEG-

BECSÜLÉS, KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET és SZABADSÁG. A hivatalos ateizmus és materializmus összeomlása után nem maradt olyan koherens értékrendszer, amelyet ezzel a befelé irányuló értékrendszerrel szembe lehetne állítani. Csupán arról van szó, hogy azok, akik ezeket a belső értékeket vallják magukénak, ellenállást mutatnak a felszínes, a sekélyes tartalmú értékek iránt, kapcsolódjanak akár a társadalomhoz, az ideológiához, az életörömhöz.

Hasonló a hetedik faktor belső struktúrája is (lásd 13. táblázat). Egyik póluson 1982 hatodik faktorának második pólusa ismétlődik, olyan formában, mely az 1978-as év harmadik faktorával még világosabb analógiát mutat: CSALÁDI BIZTONSÁG, SZAVAHIHETŐ és FELELŐSÉGTELJES, azzal az egyetlen különbséggel, hogy a belső harmónia is hozzáadódik ehhez a faktorhoz. Ezzel megvalósult az értékrend sajátos átszerveződése és kiszorult a kommunista rendszer okozta torzulás. A régi rendszerben a családnak kettős funkciója volt. Egyrészt — együtt más belső értékekkel — szervező közeg, ellentétben a hivatalos ideológiai értékrendszerrel. Másrészt a család fenntartásának szempontjából szükségessé váltak a kompromisszumok és a rendszerrel való együttélés felületi elfogadása. Ebben az értelemben a nyolcvanas évekre csökkent a rendszer direkt elnyomása, és ekkorra a CSALÁDI BIZTONSÁG és FELELŐSÉGTELJES ellentétbe került a befelé irányuló, személyiségorientált stratégiával.

Az új rendszerben mind a hivatalos ideológia, mind a vele ellentétben álló stratégia összeomlásával a CSALÁDI BIZTONSÁG elveszíti ezt a kettős karakterét.

A családfenntartó etikai eszközértékeknek és a nyugalom belső értékének szerepét egyetlen faktor veszi át.

Ennek a faktornak a másik pólusa még a hatodik faktornál is gyengébb, azonban még mindig olyan értékeket egyesít, mint a KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET, SZABADSÁG, ALKOTÓ SZELLEMLŐ. Ugyanazok a magyarázatok érvényesek: ez nem pozitív értékrendszer, hanem bizonyos értékek együttes elutasítása. Az előző második pólussal átfedés van, de az értelmében némi eltolódás figyelhető meg. A hangsúly nem egyszerűen csak a külsődegességen van, hanem a tevékenységen és az autonómián, olyan cselekvésen, amely rövid távú, és egyben a családi felelősségtudattal szemben álló stratégia.

Az eddigi elemzések az értékek együttesének vagy legalábbis nagy számának szelekciójában és struktúrájában bekövetkezett széles körű eltolódásokra irányultak. Végül nézzük meg a BELSŐ HARMÓNIA és az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES megítélését. Mindkettő elméleti és empirikus szempontból is megítélhető. Elméletileg külön-külön döntő szerepe és dimenziója van: az önmagunkhoz és a másokhoz való viszonyunk és kapcsolatunk. Az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES világosan tükrözi a másokhoz való általános kapcsolatot, a toleráns, nyílt attitűd jelenlétét vagy hiányát.¹⁸ A BELSŐ HARMÓNIA az egyetlen értéke a csoportnak, mely kifejezetten az egyén magához való belső viszonyát tükrözi, függetlenül a külső, szociális, intellektuális, személyek közötti, ideológiai esztétikai és etikai állapotoktól. Empirikusan nézve ebben a két értékben volt az évek során a legtöbb érzékelhető elmozdulás, mind az átlagszelekciójukat, mind a faktorstruktúrában betöltött szerepüket illetően. Ez azt mutatja,

hogy az egész időszak alatt Magyarországon döntő eltolódások voltak az egyéneknek mind önmagukhoz, mind másokhoz való viszonyulásában.

Az eredményeket összegezve: az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES szerepe 1978 és 1982 között nőtt, de lényegesen csökkent 1990-re. 1993-ban pedig visszanyerte eredeti jelentőségét. A legmeglepőbb eredmény a rendszerváltozáskor bekövetkezett óriási pozícióvesztése. Csupán két másik értéknek volt hasonló a pályája: az ENGEDELMES-é és a FEGYELMEZETT-é. Ezek szemantikailag és empirikusan szoros kapcsolatban álltak a hivatalos szocialista ideológiával, a nyolcvanas években felfelé íveltek, majd a kilencvenes években az ideológiai értékekkel együtt hanyatlottak. Úgy tűnik, hogy a lakosság jelentős része a mások iránti nyitottságot és toleranciát kötelezőnek és a hivatalos ideológia részeként fogta fel, mely értékeket a kommunizmus összeomlása után el kell felejteni.

De a faktorstruktúrákban az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES sosem volt együtt az ideológiai vagy fegyelmi értékekkel. 1978-ban az intellektuális-pragmatikus értékek között volt található. Mindkettő az első nem rotált és rotált faktorban, de jelen volt a harmadik nem rotált és a negyedik rotált faktorban is az esztétikához és személyes kapcsolatokhoz való kötődést, mint a materializmus ellentétét mutatva. Az első szerepe még 1982-ben is változatlan, a másodikkal kapcsolatban az figyelhető meg, hogy eltűnik a harmadik nem rotált faktorból. 1990-ben lényeges változás látható: az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES teljesen kimarad a legfontosabb intellektuális faktorokból és az ALKOTÓ SZELLEMLŐVEL együtt új faktort képez, szemben a viselkedés fölötti külső, hagyományos kontrollt meghatározó értékekkel: TISZTA és UDVARIAS (de nem ENGEDELMES). Ennek oka lehet, hogy az intellektualizálódás folytatásával, valamint a személyes kapcsolatok értékével való szembenállásával azok az értékek, amelyek egymástól jelentéstartalmukban különböztek és a mentális képességekhez, valamint a nyíltsághoz kapcsolódtak, részben különváltak az általános intellektuális faktortól és szemben álltak viszont az ellenkező póluson azokkal az értékekkel, melyek nem a személyes kapcsolatokat hangsúlyozták, hanem a viselkedés külső kontrollját. Utolsó változásként 1993-ban az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES elhagyta a negyedik faktort, azt mutatva, hogy szorosan kötődik A SZÉPSÉG VILÁGÁ-hoz.

A BELSŐ HARMÓNIA-ban történt változás az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES ellentétéként jelent meg. A régi rendszerben átlagos preferencia-értéke konstans volt, 1990-ben lényegesen nőtt, hogy 1993-ban ismét az eredeti szintre süllyedjen.

1978-ban a BELSŐ HARMÓNIA két helyen jelent meg a faktorstruktúrában: a második faktorban, mint része az „ellenkező intellektuális stratégiának” az ideológiai értékekkel szemben, és mint része a negyedik — esztétikai — személyiség faktornak az ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES-sel együtt. Amint láttuk, 1990-ben a második faktor e pólusa eltűnik, és a negyedik faktorban lévő érték szerepe is csökken. Helyette ez az érték majdnem teljesen egyedül járul hozzá a hatodik és hetedik faktor létrejöttéhez, 1982-ben két külön faktorrá választva szét a hatodik faktor két pólusát.

Mindez egy torzítatlan mintát követ. A BELSŐ HARMÓNIA sokkal fontosabb a magyarok, mint az amerikaiak számára, holott ez az eredmény nem nyilvánvaló.¹⁹ Erre a faktorstruktúra adhat magyarázatot.

Magyarországon a nyugalmat és az önmagával való törődést reprezentáló érték, amely azoknak az értékrendszerében volt meghatározó, akik a régi rendszerrel valamilyen szempontból szembekerültek. 1990-ben ez az alternatív rendszer a hatalommal együtt összeomlott, és ugyanakkor eltűntek az érték ellenkező mellékértelmei is. A BELSŐ HARMÓNIA mint érték sokkal fontosabb lett és csatlakozott a családra, és személyiségre orientált értékekhez, melyek a rendszer összeomlásával gyűjtőközeggé váltak és kevésbé álltak egymással ellentétben. E két alrendszer létrejöttével a BELSŐ HARMÓNIA is elhagyja a tisztán esztétikai negyedik faktort.

Ha a SEGÍTŐKÉSZ szelekciójának eddigi eredményeit is hozzáadjuk, mindez fontos momentumokkal egészíti ki a magyarországi értékrendszerek változásait. Az önmagához és a másokhoz fűződő viszony, az önmagával való törődés a régi rendszerben olyan különös befolyással bírt, mely szerepüket mindmáig nagymértékben meghatározta. A másokkal való törődés a személyes jellemzőktől független, mindenki iránti tolerancia az elmúlt rendszer ideológiájának volt a központi eleme, amely azonban a gyakorlatban egészen másképpen működött. Látszólag az értéke megvolt, miközben szerepe és súlya csorbát szenvedett. A rendszerváltás után került felszínre ambivalenciája. Komoly zavart leplezett le a személyközi kapcsolatokban, láthatóvá és egyértelművé tette az egyén önmagával és a másokkal való viszonya eltolódásának, megtörésének tényét.²⁰

Az önmagával való törődést egoizmusnak tartották, ennél fogva a csendes ellenállási stratégia tudatos részévé vált, akár a család, a személyes kapcsolatok, akár az esztétikai oldalról közelítjük meg a kérdést. A változások megszűntették ennek az értéknek az ellentétes aspektusait, szerepének növeléséhez vezettek. Az új hatalom értékrendszerében az önmagával való törődés továbbra is fontos szerepet töltött be.

6. Következtetések

A dolgozat kontinuitásról, diszkontinuitásról a magyarországi értékpreferenciák és az értékrendszer strukturális változását illetően négy kérdést fogalmazott meg. A részletes leírás és elemzés után most már teljesebb választ lehet adni ezekre a kérdésekre.

Az eredmények arról tanúskodnak, hogy 1978-ban bizonyítani tudtuk a hivatalos szocialista értékrendszerek különös jelenlétét és az évtizedeken át a lakosságra gyakorolt elnyomó hatását. 1982-ben ennek a rendszernek csökkent az érvényessége. A rendszer legfontosabb eleme az ideológiai értékeknek tulajdonított kiemelkedő szerep, melyeket a Rokeach-tesztben a BÉKE, A HAZA BIZTONSÁGA képvisel. Olyan módon választódtak ki ezek a legfontosabbnak tekintett értékek Magyarországon, hogy ezt csak a háborúban aktívan részt vevő országokéhoz lehet hasonlítani.²¹ Ez megérthető, ha a kommunizmust úgy fogjuk föl, mint a második világháború látens folytatását.

Ugyanakkor ezek az értékek voltak az értékrendszer strukturális dominánsai, öt létező faktornak három létező pólusát meghatározva. Tulajdonképpen az elmúlt rendszert tekintve az ideológia fontossága nem szorul különösebb magyarázatra, de a négy felmérés eredménye több információt tartalmazott, mint csupán általános érvényű észrevételeket és megállapításokat. Megmutatta, hogy az ideológia — a rendszer mellett vagy ellenében — olyan szerepet tölt be az értékrendszer struktúrájában, amely egyébként nem volt nyilvánvaló. Az eredmények azt bizonyítják, hogy az ideológiai rendszer már a nyolcvanas években megrendült és 1990-re teljesen eltűnt az érték-készletből. A felmérés ezenkívül olyan megoldásokat is tartalmaz, amelyek ajánlasként már a korábbi, elméleti feltevésekkor elhangzottak (lásd Havel 1985: 31–32). Az ideológia a múltban nem csupán fontos szerepet töltött be, hanem lényegi eleme volt az „ends and means” kapcsolatnak. 1978-ban mind a rotált, mind a nem rotált faktorok többsége cél- és eszközértékeket is tartalmazott. Az „ends and means” összekapcsolódott még akkor is, ha ez az ideológiai értékekhez való hűségből vagy ellenállásából táplálkozott. Az 1990-es évekre mind az ideológiai értékek fontos szerepe, mind az „ends and means” kapcsolatok megszűntek. 1993-ra öt helyett hét értékfaktor volt, közülük csak egyik tartalmazott ideológiai értékeket, azt mutatva, hogy a pluralizmus nőtt, és a magyar értékrendszer kikristályosodott. A hét faktor közül hat majdnem kizárólag vagy célértékeket, vagy eszközértékeket tartalmazott, és ugyanaz a különválás jellemezte a három alapvető, nem rotált faktort. Az egyetlen faktor, melynek vegyes jellege megmaradt, természetes módon a családhoz kötődött. Egy olyan társadalomban, melyben az „ends and means” között nincs kapcsolat, az atomizáció csak a végső pont előtti szinten szűnik meg: a család szintjén.²²

1978-tól a hivatalos kommunista értékrendszer befolyása fokozatosan csökkent és a kilencvenes évekre teljesen összeomlott. Nyomában vákuum keletkezett, mivel semmi sem helyettesítette, sem a rendszer agóniája alatt, sem közvetlenül utána.

A részekre hullás folyamatossága a második kérdéshez vezet el. Az 1983-as belső kutatási jelentésből az atomizáción kívül az is kiderült, hogy a magyarországi értékrendszer erősen individualizált és intellektualizált volt. Miközben az USA-ban a legfontosabb eszközértékek az etikai értékek mellett a pragmatikus vagy az interperszonális kapcsolatok értékei voltak, Magyarországon ezekkel az értékekkel egyenrangúak, vagy néha még fontosabbak is voltak az intellektuális értékek. (ÉRTELMESEK, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ, ALKOTÓ SZELLEMLÉNY). Az USA-ban ezek háttérbe szorultak, aminek az lehet az egyik magyarázata, hogy Magyarországon az erőltetett modernizációs folyamat az individualizáció, atomizáció és szekularizáció növekedését eredményezte (lásd Hankiss et al. 1983).

Egy másik magyarázat szerint ez kevésbé szándékolt következmény, és többnyire a rendszer belső logikája kibontakozásának direkt hatása. Ennek a nézetnek megfelelően a párt egyenesen hozzájárult a társadalom túlzott intellektualizálódásához. Ez a megközelítés, amely azt feltételezi, hogy a kommunista párt maga készítette elő az értelmiség individualizációját, szemben áll azzal az általánosan elfogadott nézettel, amely a kommunista párt és az értelmiség között feszülő ellentétet hangsúlyozza.²³

Az eredmények többnyire a második feltételezést igazolják, mivel azt dokumentálják, hogy az elmúlt 15 év alatt a rendszer hatalmának és erejének csökkenése ellenére maga a folyamat nem szűnt meg, sőt a rendszerváltást csak előkészítette, gyorsította. Következésképpen az intellektuális értékek dominánssá váltak az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket, ugyanakkor majdnem kizárólagos szerephez jutottak, és meghatározták az értékrendszer struktúrájában bekövetkezett legfontosabb törekvéseket. Bár a kommunista pártnak köszönhetően kezdődött az individualizáció, az atomizáció és az intellektualizáció megizmosodása, önállóvá vált és megmarad a rendszer összeomlása után is.

Eddig a kontinuitásra fektettük a hangsúlyt. A harmadik kérdést illetően az 1990-es években döntő változások következtek be: az értékrendszerben megszakítotttság mutatkozott.

1990-ben az ideológia szerepe csökkent a rangsor átlagértékeiben, valamint az értékrendszer-szerkezet meghatározásában. Az egész rendszer pluralisztikussá vált és új arculatot öltött. A vallásos értékeknek és a személyiség belső értékeinek arculata is markánsabb lett. A családról szóló megjegyzések elvesztették politikai és ambivalens karakterüket. Fontossá váltak olyan értékek, melyek egy szabadabb világhoz, felszabadultabb, gazdagabb emberi tapasztalatokhoz és kapcsolatokhoz kötődtek. Ennek bizonyossága a szelekciók és a faktor-töltések (az IGAZI SZERELEM, CSALÁDI BIZTONSÁG, BELSŐ HARMÓNIA, BOLDOGSÁG, BÖLCSESSÉG, EMBERI ÖNÉRZET vagy az ANYAGI JÓLÉT és TÖREKVŐ közötti erősebb kapcsolat). Bár kevésbé pozitív jelek is láthatók voltak, amilyen például a szelekcióban és a faktortstruktúrában az ANYAGI JÓLÉT hirtelen megnövekedett szerepe és fontossága, vagy az előző rendszerben kompromittált értékek vesztesége (FEGYELMEZETT, EGYENLŐSÉG, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS), amelyeket viszont az eredeti értelmükben lehetett volna átgondolni.

Az 1990-es állapothoz képest 1993 bizonyos értékek teljes eltűnését is jelentette, és ez egyben válasz a negyedik kérdésre. Az ideológia ismét fontossá vált. A kommunista időszakban bizonyítható szintet is meghaladta, bár mindeddig ez a változás nem hatott az értékrendszer struktúrájára. A hivatalos vonal megerősítésével a múltban megnövelték a lakosságban a félelmet, melynek mutatói a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA szerepének változásában jól észlelhetők, és egyben jelentősen befolyásolták az életvitelt.²⁴ Az 1990 és 1993 között mutatkozott szerepnövekedésükkel is ezt a potenciális életmódváltozást bizonyítják.

Bár 1990 és 1993 között az értékrendszer lényegi struktúrája változatlan maradt, a pozitív elmozdulást képviselő értékek visszasüllyedtek eredeti helyükre. Ez történt az IGAZI SZERELEM, a BELSŐ HARMÓNIA, a CSALÁDI BIZTONSÁG és a BOLDOGSÁG esetében is.

Noha 1990-ben és 1993-ban a legfontosabb értékek stabilak voltak, de különböztek a nyolcvanas és a hetvenes évek értékeitől.

Az értékváltozások tükrözték a rendszer- és értékváltozások közötti kölcsönösséget és annak módját. Sok jel mutat arra, hogy 1990 nem csupán a régi hatalom és szisztéma sírja, hanem egyben egy új, egészségesebb társadalom bölcsője volt.

Jegyzetek

- ¹ Az előző eredmények értelmezéséhez lásd Hankiss et al. 1983.
- ² Az érvényes publikációkhoz lásd Hankiss et al. 1982a; Hankiss et al. 1982b; Hankiss 1982; 1986; Manchin 1988; Szakolczai 1982; 1987; Hankiss et al. 1990.
- ³ Az objektív tudás és a megfelelő életvitel közötti kapcsolat Descartes filozófia gondolkodásának közép-pontjában állt. „Életvitelünk teljesen érzelmeinktől függ, és mivel legnemesebb és legátfogóbb érzékünk a látás, a hatalma növeléséhez vezető találmányok kétségtelenül a lehető leghasznosabbak közé tartoznak” (Descartes 1985: 152).
- ⁴ Egy amerikai vélemény a politikai fejlődésről: „(Magyarországon ma) nem annyira az ország fejlettsége, mint az ön maga által okozott helytelen irány a probléma.” (Lásd 'Us group: Magyar democracy in crisis', *Budapest Week* 3 (November 11–17, 1993), 36: 3. A kérdés nem egyszerűen az, hogy helyes-e ez a megállapítás vagy sem, hanem az, hogy mi adott okot ilyen komoly kijelentésre. Az ok tehát az értékekhez és szubjektív véleményekhez kapcsolódik és nem érdekekhez vagy egyéb objektív faktorokhoz.
- ⁵ Az esetszám a négy évre 807, 2938, 1320 és 1538. A négy mintában 697, 2168, 1082 és 1184-en töltötték ki teljesen a tesztet. Ezért elég nagy számban jelentkeznek a hiányzó értékek. Ez elkerülhetetlen ilyen komplex teszt esetén. De nagyon csekély az eltérés a kemény változókkal szemben (iskolázottság, foglalkozás, lakóhely, nem, életkor). Ezért véleményünk szerint a mintában mutatkozó kis eltéréseket kompenzálja az eredmények gazdagsága, mert az 1992-ben alkalmazott módszertani gyakorlat (EVSSG gyermeknevelési elvek csoportja) szerint a teljes rangsor sokkal finomabb eredményeket mutat, mint az első 5, 6 vagy 8 legfontosabb érték szelekciója.
- ⁶ Rokeach mindig a mediánt használja és nem az átlagot (várható értéket) az átlagpreferenciák mérésénél. Tulajdonképpen ez a helyes eljárás az adatokkal. A vizsgált adathalmazunk nagy elemszáma miatt, valamint azért, mert a sokváltozós módszereknél (faktor- vagy klaszterelemzés stb.) implicit módon, de az átlagot használjuk a középérték kifejezéséhez, az átlagok használatánál döntöttünk. Ez azzal is indokolható, hogy nem volt jelentős különbség az átlagok és a medián eredmények között.
- ⁷ A dolgozatban a szignifikáns kifejezésnek statisztikai jelentősége van.
- ⁸ Ezek 1982-ben, 1990-ben és 1993-ban a gyermeknevelési elvek teszt eredményei által is igazolódtak. Mindhárom évben a „vallásosságot” csak kevesen választották (20% alatt), lényegi eltolódások nélkül.
- ⁹ Mindent egybevetve a változások 1978 és 1993 között 10 szignifikancia-szintet értek el.
- ¹⁰ A teljes minta medián értéke 1978-ban 2.5 és 5.9 volt a BÉKÉ-t és A HAZA BIZTONSÁGÁ-t illetően, vagyis a pártiskolat végzetek esetében 1.9 és 3.2, miközben az egyetemet végzett pártönkivüliek esetében 4.6 és 8.0 volt. Itt az alcsoporthoz kisebb száma miatt mediánt használtunk az átlag helyett (lásd Szakolczai 1987).
- ¹¹ Könnyű és rövid bevezető a faktoranalízisbe: Kim–Mueller 1978a; 1978b
- ¹² Ezt a választást támasztotta alá minden pozitív kritérium. Mind a négy időszakban a sajátértékek görbéje a következő lehetséges faktorban ellaposodott. Ezen a módon minden évben a faktormodellben használt főkomponensek sajátértéke 1.30 fölött volt, és a tényleges faktorok sajátértéke 0.60 fölött maradt. Tehát, ha ezt az „objektív” kritériumot használtuk volna, hogy a faktorok határait megszabjuk, ugyanahhoz a faktorstruktúrához jutunk, mint a sajátérték görbéje alapján.
- ¹³ A négy év pontos számai 22,2%, 21,5%, 26,2%, 23,6%. Az utóbbi években a megmagyarázott variancia magasabb, mert több a faktor, bár azt valamennyire kiegyensúlyozza az első faktor csökkenő sajátértéke

(Ez az érték a négy évre vonatkozóan: 3.16, 2.78, 2.59, 2.33.) A csökkenés oka a konkrét elemzésből nyilvánvaló. 1990-ben a megmagyarázott variancia százalékának magasabb értéke az az évi értékrendszer különös kikristályosodását mutatja.

¹⁴ Az 1968-as amerikai mintában is hasonló volt az első nem rotált faktor, de bizonyos jellemző különbségekkel. Az célértékek, az intellektuális és pragmatikus értékek együtt az egyik póluson nem ideológiai értékek voltak, hanem AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, a BÖLCSESSÉG és a BELSŐ HARMÓNIA. A másik pólus magva nem annyira a személyek közötti kapcsolatok eszközértékei (MEGBOCSÁTÓ, SZERETETTEL TELJES) voltak, hanem a TISZTA, UDVARIAS és a JÓKEDÉLYŰ.

¹⁵ Hasonló eltolódásokhoz lásd a BÖLCSESSÉG, a BELSŐ HARMÓNIA vagy a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA szerepében bekövetkezett változásokat.

¹⁶ A két érték közötti szoros empirikus kapcsolatot mutatja az eredeti magyar gyermeknevelési teszt, ahol mind 1977-ben, mind 1982-ben a becsületességre, szeretetre, és a család iránti tiszteletre nevelés mindig erősen együtt jártak és külön faktort alkottak.

¹⁷ Meg kell említenünk, hogy 1982-ben először két faktorban az ideológia és a család iránti felelősség között létezett még kapcsolat.

¹⁸ Nyilvánvaló ennek az értéknek a szerepe az egész tesztben (lásd Rokeach 1960).

¹⁹ Medián értéke a magyar mintában 8.42 volt 1978-ban, miközben az USA-ban 1968-ban 10.46.

²⁰ Ez egy másik cikk legfontosabb következtetése volt. 1992-ben a polgármesterek bizonyos attitűdjeit vizsgálta sajátos kontextusban Magyarországon és a volt Csehszlovákiában (lásd Szokolczai 1993: 115–117).

²¹ Ez volt Izrael esete az 1970-es években (lásd Rokeach 1979).

²² Ezt egy másik hasonló eredmény is bizonyítja: a helyi önkormányzatok közötti törés nem az ideológiai és nemzetpolitikai vonalon volt, hanem az ugyanabban a helységben létező különböző területek mentén (szomszédságok).

²³ Az eredeti elméleti megfogalmazáshoz lásd Konrád–Szelényi 1979.

²⁴ 1979 és 1980 között a Rokeach-tesztet alkalmaztuk egy 400 fős almintán. A kérdőívek felét véletlenül az afganisztáni események előtt, másik felét utána töltötték ki. Nagyobb különbségek csak a BÉKE és A HAZA BIZTONSÁGA között mutatkoztak, az eltérés az 1978 és 1982 közötti rangsor átlagait magyarázza.

Hivatkozások

- Ariés, Philippe 1973. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Seuil. Magyarul: A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. In: Gyermekek, család, halál. Budapest: 1987. 7–389).
- Descartes, René 1985. *The Philosophical Writings of Descartes*. Cambridge University Press
- Elias, Norbert 1978. *The Civilising Process*. Oxford: Blackwell. Magyarul: *A civilizáció folyamata*. Gondolat 1987.
- Foucault, Michel 1975. *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard
- Hankiss Elemér 1982. *Diagnózisok I.* Budapest: Magvető
- 1986. *Diagnózisok II.* Budapest: Magvető
- Hankiss Elemér—Füstös László—Manchin Róbert—Szakolczai Árpád 1982a *Continuity and Break: the Analysis of the Value System of Hungarian Society 1930–1978*, MTA Szociológiai Intézet
- Hankiss Elemér 1982b *Interactions between socio-economic factors, ways of life, and value orientations*. Research report, UNESCO
- Hankiss Elemér—Füstös László—Machin Róbert—Szakolczai Árpád 1983. *Kényszerpályán? (On a Forced Track? An Analysis of the Value System of Hungarian Society, 1930–1978)*. MTA Szociológiai Intézet
- Hankiss Elemér et al. 1990. Modernization of Value Systems: Indicators of Change in Cross-cultural Comparisons. In: Kovács Ilona (szerk.) *Search for American Values: Contribution of Hungarian Americans to American Values*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár
- Harding, Stephen—David Phillips—Michael Fogarty 1986. *Contrasting Values in Western Europe: Unity, Diversity, and Change*. London: Macmillan
- Havel, Václav 1985. *The Power of the Powerless*. Ed. John Keane, London: Hutchinson
- Hirschman, Albert O. 1977. *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph*. Princeton University Press
- Inglehart, Ronald 1974. *The Silent Revolution*. Princeton University Press
- Kim, Jae-On—Charles W. Mueller 1978a *Introduction to Factor Analysis*. Beverly Hills: Sage
- 1978b. *Factor Analysis*. Beverly Hills: Sage
- Konrád György—Szelényi Iván 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. N.Y.: Harcourt
- Manchin Róbert 1988. Individual Economic Strategies and Social Consciousness. *Social Research*, (55) 1–2, 77–95.
- Oestreich, Gerhard 1982. *Neostoicism and the Early Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rokeach, Milton 1960. *The Open and Closed Mind*. N.Y.: Basic Books
- 1973. *The Nature of Human Values*. N.Y.: The Free Press
- 1985. Inducing Change and Stability in Belief Systems and Personality Structures. *Journal of Social Issues* (41) 1, 53–171.
- (szerk.) 1979. *Understanding Human Values: Individual and Societal*. N.Y.: Free Press
- Szakolczai Árpád 1982. A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológia*, 4.
- 1987. On the characteristics of the value choices of students. In: Hrubos Ildikó (szerk.) *The Social Conditions of Engineers and Economists*. Budapest: Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék
- 1993. Types of Mayors, Types of Subjectivity: Continuity and Discontinuity in the East-Central European Transitions 1. *EUI Working Papers*, 5.

Függelék

1. táblázat

A ROKEACH-TESZT

A. Célértékek

1. ANYAGI JÓLÉT (jó mód, bőség)
(A COMFORTABLE LIFE, MATERIAL WELL BEING)
2. BÉKE (háborúktól és konfliktusoktól mentes világ)
(A WORLD OF PEACE)
3. BOLDOGSÁG (megelégedettség)
(HAPPINESS)
4. BÖLCSESSÉG (életbölcesség)
(WISDOM)
5. CSALÁDI BIZTONSÁG (szeretteinkről való gondoskodás)
(FAMILY SECURITY)
6. BELSŐ HARMÓNIA (belső feszültségektől mentes élet)
(INNER HARMONY)
7. EGYENLŐSÉG (testvériség, mindenki számára azonos lehetőségek)
(EQUALITY)
8. AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME (teljesítményekben gazdag, aktív élet)
(A SENSE OF ACCOMPLISHMENT)
9. ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET (élményekben gazdag aktív élet)
(AN EXCITING LIFE)
10. A HAZA BIZTONSÁGA (külső támadásokkal szembeni védelem)
(NATIONAL SECURITY)
11. IGAZI BARÁTSÁG (szoros emberi kapcsolat)
(TRUE FRIENDSHIP)
12. IGAZI SZERELEM (meghitt lelki és testi kapcsolat)
(MATURE LOVE)
13. KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET (örömök, sok szabadidő)
(PLEASURE)
14. EMBERI ÖNÉRZET (öntudat, önbecsülés)
(SELF-RESPECT)
15. SZABADSÁG (függetlenség, választás lehetősége)
(FREEDOM)
16. A SZÉPSÉG VILÁGA (a természet és műalkotások szépsége)
(A WORLD OF BEAUTY)
17. TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS (elismerés, tisztelet)
(SOCIAL RECOGNITION)
18. ÜDVÖZÜLÉS (megváltás, örök élet)
(SALVATION)

1. táblázat (folytatás)

B. Eszközértékek

19. ALKOTÓ SZELLEMŰ (újító, eredeti gondolkodású)
(IMAGINATIVE)
20. BÁTOR, GERINCES (kiáll a nézeteiért)
(COURAGEOUS)
21. ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES (elfogulatlan, nyílt gondolkodású)
(BROADMINDED)
22. ENGEDELMES (kötelességtudó, tisztelettudó)
(OBEDIENT)
23. ÉRTELMES (gondolkodó, intelligens)
(INTELLECTUAL)
24. FEGYELMEZETT (önuralommal rendelkező)
(SELF-CONTROLLED)
25. FELELŐSSÉGTELJES (megbízható, felelősségtudó)
(RESPONSIBLE)
26. HATÉKONY (hozzaértő, szakszerű)
(CAPABLE)
27. JÓKEDÉLYŰ (vidám, könnyű szívű)
(CHEERFUL)
28. LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ (racionális, ésszerű)
(LOGICAL)
29. MEGBOCSÁTÓ (nem bosszúálló)
(FORGIVING)
30. ÖNÁLLÓ (független, erős egyéniség)
(INDEPENDENT)
31. SEGÍTŐKÉSZ (mások jólétéért dolgozik)
(HELPFUL)
32. SZAVAHIHETŐ (becsületes, őszinte)
(HONEST)
33. SZERETETTEL TELJES (ragaszkodó, gyöngéd)
(LOVING)
34. TISZTA (rendes, ápoltság)
(CLEAN)
35. TÖREKVŐ (szorgalmas, vinni akarja valamire)
(AMBITIOUS)
36. UDVARIAS (jómodorú, jólnevelt)
(POLITE)

2. táblázat

Átlagos rangszámok minden értékre

	1978	1982	1990	1993
1. ANYAGI JÓLÉT	8.23	8.71	6.81	6.47
2. BÉKE	4.42	3.89	4.88	3.68
3. BOLDOGSÁG	6.95	7.55	5.98	6.16
4. BÖLCSESSÉG	13.05	12.70	12.15	11.25
5. CSALÁDI BIZTONSÁG	5.18	5.32	3.88	4.62
6. BELSŐ HARMÓNIA	8.90	8.68	7.48	8.43
7. EGYENLŐSÉG	9.35	9.06	11.22	10.67
8. AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME	7.66	8.22	8.67	9.65
9. ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET	11.68	11.91	11.69	11.91
10. A HAZA BIZTONSÁGA	7.39	6.83	8.14	6.63
11. IGAZI BARÁTSÁG	9.41	8.94	9.16	9.13
12. IGAZI SZERELEM	10.21	10.71	9.65	10.56
13. KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	11.79	11.87	11.59	12.02
14. EMBERI ÖNÉRZET	9.55	9.56	9.92	10.48
15. SZABADSÁG	8.70	8.77	9.07	9.03
16. A SZÉPSÉG VILÁGA	13.85	13.56	14.23	14.00
17. TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS	8.83	9.24	11.11	10.51
18. ÜDVÖZÜLÉS	15.81	15.47	15.39	15.70
19. ALKOTÓ SZELLEMŰ	10.92	10.86	10.66	10.07
20. BÁTOR, GERINCES	7.19	7.40	7.30	7.36
21. ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	10.36	9.89	10.74	10.42
22. ENGEDELMES	10.89	10.50	11.11	11.64
23. ÉRTELMES	8.25	7.60	7.40	6.35
24. FEGYELMEZETT	9.23	8.24	9.07	8.98
25. FELELŐSSÉGTELJES	6.91	7.32	7.19	7.19
26. HATÉKONY	11.35	11.57	11.36	11.24
27. JÓKEDÉLYŰ	9.93	10.26	9.82	10.22
28. LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ	10.89	10.25	10.23	9.32
29. MEGBOCSÁTÓ	10.96	11.15	11.24	11.35
30. ÖNÁLLÓ	9.10	10.08	9.72	9.95
31. SEGÍTŐKÉSZ	7.88	8.67	8.99	9.15
32. SZAVAHIHETŐ	6.67	6.40	6.52	6.66
33. SZERETETTEL TELJES	10.20	11.00	9.99	10.23
34. TISZTA	9.97	9.19	9.43	9.73
35. TÖREKVŐ	9.54	10.76	10.53	10.79
36. TÖREKVŐ	10.78	9.84	9.71	10.35

Megjegyzés: Minél alacsonyabb a rangszám, annál fontosabb az érték.

3. táblázat
Az első nem rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
ALKOTÓ SZELLEMŰ	.53	.53	.59	.49
LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ	.41	.50	.55	.50
HATÉKONY	.29	.42	.49	.41
ÉRTELMES	.28	.26	.37	.29
ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	.30	.41	.17	.25
ÖNÁLLÓ	.36	.17	.23	.23
BÁTOR, GERINCES	.29	.22	.17	.13
FELELŐSSÉGTELJES	.33	.31	.15	.30
SZABADSÁG	.39	.20	.08	.17
EGYENLŐSÉG	.20	.20	-.15	.05
A HAZA BIZTONSÁGA	.38	.25	-.14	.17
BÉKE	.34	.21	-.20	.10
TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS	.23	.12	.01	.17
ANYAGI JÓLÉT	-.28	-.21	.08	-.05
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	-.37	-.24	.07	-.15
BOLDOGSÁG	-.32	-.28	-.05	-.19
JÓKEDÉLYŰ	-.36	-.38	-.16	-.29
ÜDVÖZÜLÉS	-.25	-.20	-.36	-.26
SEGÍTŐKÉSZ	-.17	-.15	-.37	-.29
ENGEDELMES	-.41	-.38	-.40	-.29
TISZTA	-.44	-.43	-.36	-.48
UDVARIAS	-.43	-.44	-.38	-.45
SZERETETTEL TELJES	-.47	-.46	-.43	-.45
MEGBOCSÁTÓ	-.48	-.48	-.51	-.46

4. táblázat

A második nem rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
A HAZA BIZTONSÁGA	.55	.48	.53	.52
BÉKE	.55	.46	.45	.42
SZABADSÁG	.30	.28	.29	.34
EGYENLŐSÉG	.30	.34	.28	.38
TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS	.17	.29	.24	.24
FEGYELMEZETT	.23	.10	.20	.16
UDVARIAS	.35	.12	-.21	.04
TISZTA	.35	.00	-.18	-.05
ENGEDELMES	.35	.29	-.09	.21
HATÉKONY	-.28	-.09	.13	-.12
LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ	-.28	-.23	.03	-.12
ALKOTÓ SZELLEML	-.33	-.17	.06	-.26
IGAZI BARÁTSÁG	-.20	-.16	-.24	-.25
IGAZI SZERELEM	-.25	-.43	-.36	-.46
BOLDOGSÁG	-.10	-.25	-.42	-.24
JÓKEDÉLYŰ	-.19	-.17	-.43	-.19
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	-.28	-.29	-.54	-.35
ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET	-.32	-.30	-.45	-.39

5. táblázat

A harmadik nem rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
A SZÉPSÉG VILÁGA	.39	.34	.30	.27
BÖLCSESSÉG	.24	.20	.20	.39
ÜDVÖZÜLÉS	.15	.32	.19	.32
BELSŐ HARMÓNIA	.12	-.05	.33	.31
EMBERI ÖNÉRZET	.11	.19	.33	.18
ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	.24	-.02	.13	.23
MEGBOCSÁTÓ	.21	.12	.18	.17
CSALÁDI BIZTONSÁG	-.22	-.41	.20	-.05
BOLDOGSÁG	-.20	-.32	-.09	-.03
TÖREKVŐ	-.34	.03	-.15	-.23
KELLEMES, ÉLVEZETES, ÉLET	-.21	.05	-.23	-.36
ANYAGI JÓLÉT	-.54	-.28	-.40	-.46

6. táblázat
Az első rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
ALKOTÓ SZELLEMŰ	.59	.55	.49	.39
LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ	.48	.51	.61	.47
HATÉKONY	.40	.44	.35	.37
ÉRTELMES	.34	.27	.42	.37
ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	.24	.32	-.01	.06
ÖNÁLLÓ	.44	.23	.23	.31
BÁTOR, GERINCES	.19	.24	.12	.03
FELELŐSSÉGTELJES	.24	.17	.06	.14
ÜDVÖZÜLÉS	-.31	-.29	-.38	-.31
SEGÍTŐKÉSZ	-.15	-.26	-.35	-.42
ENGEDELMES	-.52	-.39	-.50	-.38
TISZTA	-.52	-.37	-.14	-.03
UDVARIAS	-.54	-.40	-.18	-.26
SZERETETTEL TELJES	-.33	-.43	-.35	-.36
MEGBOCSÁTÓ	-.49	-.51	-.53	-.53

7. táblázat
A második rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
SZABADSÁG	.49	.45	.34	.36
EGYENLŐSÉG	.43	.37	.28	.32
A HAZA BIZTONSÁGA	.43	.52	.71	.63
BÉKE	.30	.50	.64	.57
TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS	.32	.17	.04	.08
FEGYELMEZETT	.22	.03	.06	.12
CSALÁDI BIZTONSÁG	-.43	-.29	-.06	-.07
BOLDOGSÁG	-.33	-.38	-.26	-.19
BELSŐ HARMÓNIA	-.28	-.20	-.12	-.22
IGAZI SZERELEM	-.28	-.28	-.26	-.28
SZERETETTEL TELJES	-.36	-.13	-.13	-.09
ANYAGI JÓLÉT	-.28	-.15	-.16	-.08
IGAZI BARÁTSÁG	-.14	-.11	-.21	-.26
JÓKEDÉLYŰ	-.20	-.12	-.23	-.17
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	-.16	-.23	-.40	-.29
ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET	-.06	-.12	-.43	-.34

8. táblázat

A harmadik rotált faktor, A változat

	1978	1982	1990	1993
BÉKE	.46	.29		
A HAZA BIZTONSÁGA	.44	.25		
FELELŐSSÉGTELJES	.32	.35		
SZAVAHIIHETŐ	.25	.01		
CSALÁDI BIZTONSÁG	.33	.29		
JÓKEDÉLYŰ	-.39	-.35		
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	-.47	-.36		
ÉRDEKES, VÁLTOZATOS ÉLET	-.44	-.31		

9. táblázat

A harmadik rotált faktor, B változat

	1978	1982	1990	1993
ALKOTÓ SZELLEMŰ	.32	.39		
ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	.38	.36		
LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ	.10	.21		
HATÉKONY	.36	.20		
FELELŐSSÉGTELJES	.32	.24		
SZERETETTEL TELJES	-.30	-.18		
JÓKEDÉLYŰ	-.43	-.24		
TISZTA	-.49	-.64		
UDVARIAS	-.49	-.48		

10. táblázat

A negyedik rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
ANYAGI JÓLÉT	.56	.45	.34	.62
BOLDOGSÁG	.23	.07	.08	.26
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET	.32	.26	.00	.20
TÖREKVŐ	.39	.31	.43	.15
ENGEDELMES	.17	.34	.06	.23
BÖLCSESSÉG	-.24	-.17	-.01	-.07
IGAZI SZERELEM	-.12	-.19	-.24	-.20
IGAZI BARÁTSÁG	-.17	-.13	-.32	-.08
BELSŐ HARMÓNIA	-.19	-.26	-.12	-.18
ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES	-.33	-.28	-.34	-.12
A SZÉPSÉG VILÁGA	-.34	-.28	-.29	-.32

11. táblázat
Az ötödik rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS	.28	.53	.41	.45
AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME	.36	.30	.37	.30
EMBERI ÖNÉRTET	.33	.24	.42	.19
BÉKE	-.46	-.17		
A HAZA BIZTONSÁGA	-.30	-.05		
TISZTA	-.24	.00		
JÓKEDELYŰ	-.23	-.17		
SZERETETTEL TELJES		-.09	-.17	-.29
IGAZI SZERELEM		-.20	-.23	-.43
ANYAGI JÓLÉT		-.28	-.44	.03
KELLEMES, ÉLVEZETES, ÉLET		-.12	-.35	-.14
BOLDOGSÁG		-.38	-.43	-.35

12. táblázat
A hatodik rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
BÖLCSESSÉG		.37	.50	.49
ÜDVÖZÜLÉS		.41	.40	.32
A SZÉPSÉG VILÁGA		.20	.15	.16
MEGBOCSÁTÓ		.25	.19	.10
ENGEDELMES		.20	-.04	.05
BELSŐ HARMÓNIA		-.03	.16	.28
BÉKE		-.17	.00	.00
HAZA BIZTONSÁGA		-.16	-.01	-.01
TISZTA		-.23		
SZAVAHIHETŐ		-.22		
CSALÁDI BIZTONSÁG		-.34		
TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS			-.32	-.17
KELLEMES, ÉLVEZETES, ÉLET			-.24	-.17
SZABADSÁG			-.07	-.31

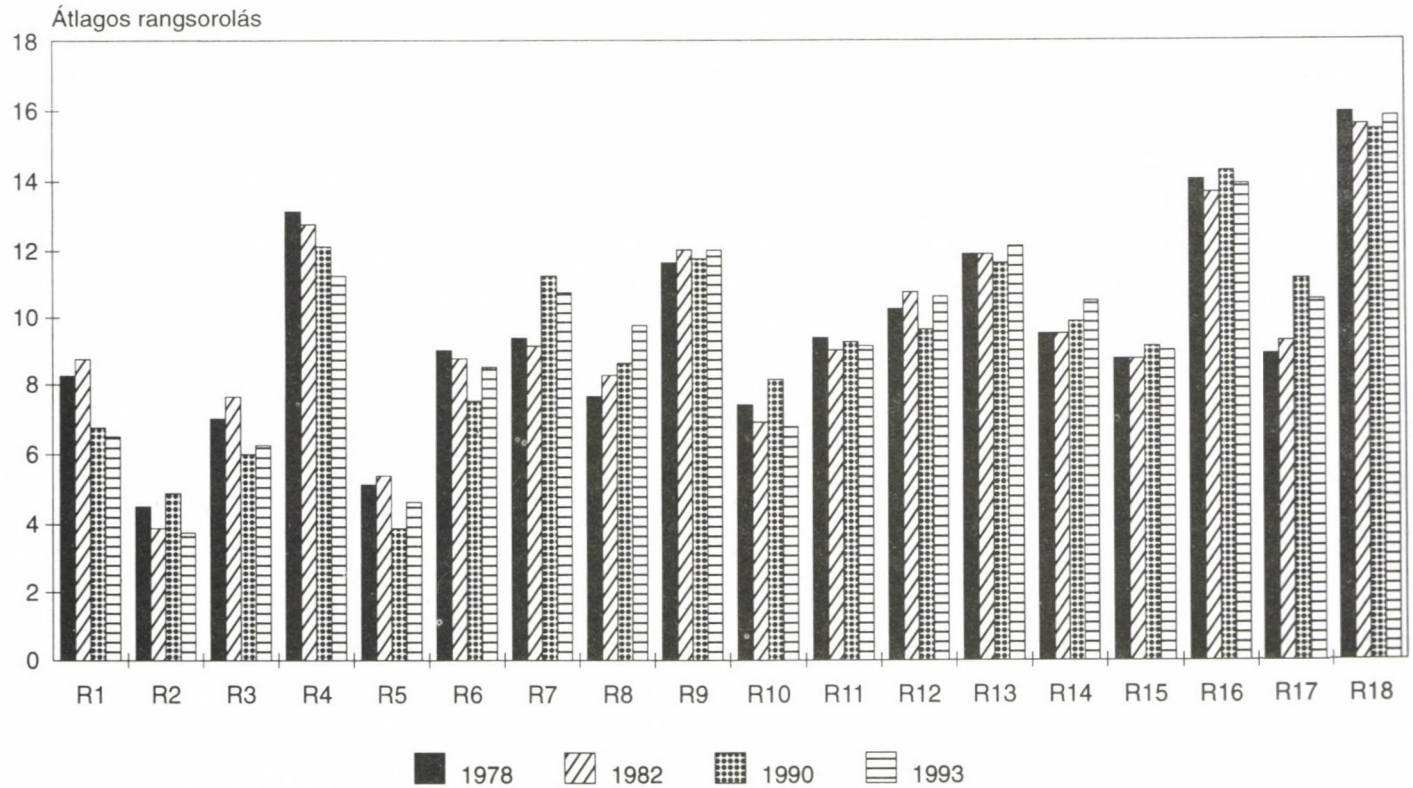
13. táblázat

A hetedik rotált faktor

	1978	1982	1990	1993
CSALÁDI BIZTONSÁG			.51	.42
FELELŐSSÉGTELJES			.28	.32
SZAVAHIIHETŐ			.15	.32
BELSŐ HARMÓNIA			.38	.29
KELLEMES, ÉLVEZETES ÉLET			-.21	-.27
SZABADSÁG			-.16	-.13
ALKOTÓ SZELLEMŰ			-.19	-.19

1. ábra A célértékek átlagai

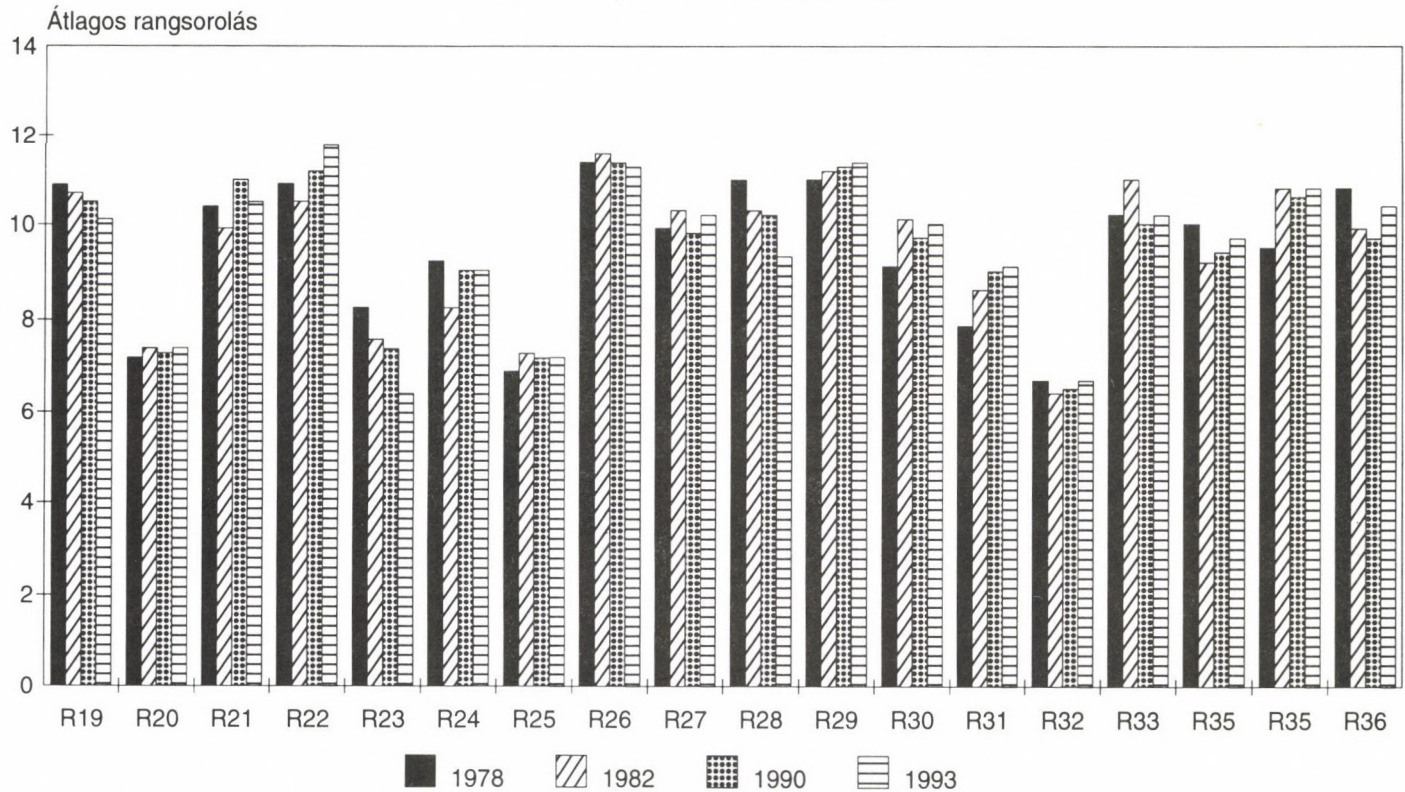
Rokeach értékteszt
Magyarország, 1978, 1982, 1990, 1993

Alacsonyabb a rangszám, fontosabb az érték.

2. ábra Az eszközértékek átlagai

Rokeach értékteszt
Magyarország, 1978, 1982, 1990, 1993

Alacsonyabb a rangszám, fontosabb az érték.